

VERSLAG COLLAGE EUROPE - SYMPOSIUM NAI, 11-12 november 2004

Inleiding

9 november 1989. Het IJzeren Gordijn valt en kondigt het einde van de koude oorlog aan. Europa wentelt zich vreugdevol in een unificerende 'Wende'. Die euforie slaat snel om in nuchterheid en realpolitik.

9 november 2004. De toetreding van voormalige Oostbloklanden houdt de Europese Unie in een economische, sociale, culturele en politieke ban. Aan regels moet voldaan worden, wetten geïmplementeerd, lange en korte termijn perspectieven uitgetekend en doelstellingen duidelijk gecommuniceerd. In Oost-Europa, een term die onze schizofrene houding ten opzichte van de Europese éénmaking illustreert, laat de overgang van een communistisch gedreven economie naar een marktgerichte liberale realiteit zichtbare sporen na in de stad en de architectuur. Waar voorheen de stad en haar ontwikkeling in staatshanden waren (verantwoordelijk voor de bouw en het onderhoud), testen de Oost-Europese landen nu de mogelijkheden van het private bezit. De gedwongen uniformiteit onder communistisch bewind maakt plaats voor een kapitalistische kolonisatie van de socialistische stad. De ideologie van het staatsocialisme dat haar vorm kreeg in Plattenbau, als gepredikt door Nikita Chroesjtsjov in zijn speech *On the extensive introduction of industrial methods and improving the quality of, and reducing the cost of, construction* op 7 december 1952, stelt momenteel de architect en politicus voor dilemma's. De maatschappelijke herordening heeft een causaal verband met de publieke en private ruimtelijke herordening, het stadsbeeld, de ambities van steden en de wijze waarop de architect zijn rol hier in claimt.

Welke zijn de beperkingen, strategieën en mogelijkheden die de architect, stedenbouwer of landschapsarchitect ter beschikking heeft om in deze realiteit, een schijnbare permanente overgangsfase, te werken? Biedt de stad weerstand aan de wisselvalligheden van cultuur, politiek en planning? Wat leren we van Oost-Europa? Wat leert Oost-Europa van ons? Welke verbanden kunnen we leggen tussen de problematiek van de Nederlandse naoorlogse uitbreidingswijken en die van de Oost-Europese Plattenbau? Een formele, een ideologische? Beide waren geënt op een modernistisch maatschappelijk ideaal en werden teruggefloten door de economische en sociale realiteit. Toen het beton reeds droog was. Nederland tracht momenteel in deze een evenwicht te vinden tussen top-down en bottom-up planning. In Oost-Europa is die eerste dermate afgekald en verguisd, dat die paradoxaal als én utopie én dystopie wordt ervaren om de oprukkende laatkapitalistische versplintering van het private en publieke domein tegen te gaan. Het symposium Collage Europe legde deze vragen, en de stereotypiesering er van, op de tafel. Niet om er het definitieve antwoord op te vinden, maar wel om de problematiek kritisch, ontwerpgericht en analytisch te kaderen en voeden.

Het tweedaagse symposium Collage Europe, georganiseerd door NAI, Fonds BKVB, BAVO en Stichting Architecturalia, kende drie invalshoeken: de kritisch-ideologische analyse, de gevolgen van de privatisering in de Oost-Europese landen en de notie van de publieke ruimte. Dit triumviraat bepaalt de conditie waarin de politicus, onderzoeker, ideoloog, econoom en ontwerper vandaag werkt. In deze tekst geef ik argumenten, achtergronden en reflecties bij de thema's.

De kritisch-ideologische analyse van de huidige situatie

De huidige situatie werd geanalyseerd vanuit een tijdperk dat omschreven wordt als post-politiek en die bepaald wordt door onze Oost-West positie. Niet oppositie. De idee is dat binnen Europa geen enkel model strijdt om hegemonie, maar om toenadering, tot een leren van elkaar. Zo ook in de relatie tussen Oost en West. Uitwisseling als concept. BAVO analyseerde de Oost-Europese ruimte, aan de hand van de symposiumposter waarop een Teletubby en Stalin elkaar broederlijk in de publieke ruimte ontmoeten, als een apolitieke daad. Een ontmoeting die het ware gelaat van de stad toont. Ontwerpers werken in de marge hiervan, in de tijdelijke draaikolken die de stad een identiteit en vorm geven, ze surfen niet op de golven, ze onttrekken zich van het politieke denken, deels uit onvrede met de excessen van de voormalige Oost-Europese planningsideologie deels uit noodzaak, er lijkt geen ander planningsinstrument dan het Westerse stedelijke en architecturale beeld voor handen te zijn. Ieder aandeel in of veronderstelling van de stedelijke maakbaarheid wordt verguisd.

Uit die versplintering komt de ware stad bovendrijven. Voor BAVO moet de ontwerper in die context werken, weerstand lijkt zinloos. BAVO's filosofie komt als volgt tot uitdrukking: *...instead of inventing new ideals, starting to dream of other world view, etc. one first has to critically assess whether it is at all realistic to think one can come up with 'other' ideals - being a product of the same environment.* Wat de architect kan doen, volgens BAVO, is een solipsistische toenadering tot de avant-garde zoeken. Roemer van Toorn hing zijn tekst *The Crisis of Representation* op aan de gedachte dat de voormalige onzichtbare hand van vooruitgang, voorspoed en economische welvaart veranderd is in een ijzeren vuist die verwarring, scheiding en angst verkondigt. Een tendens waarin vermeende oplossingen deel van het probleem worden. Als overkoepelend Oost-West fenomeen ziet van Toorn de denationalisatie: *Through the fulfilment of desires (by intelligent design: a form follows experience) we moved from a functional landscape (during the nation state after the war) to landscapes of (individuated) desires, often operating with the very similar logic of control we know from the supermarket and theme park (a system of control as analysed by Foucault and Deleuze). We could call this the crisis of (civil/cosmopolitan) representation in the West through processes of denationalisation (with increase de-urbanization after the city).* Van Toorn pleit daarom voor het doordenken en representeren van een *democracy of the multitude*, de zoektocht naar een nieuw paradigma om de huidige situatie, waar de blinde de blinde leidt, te analyseren. In die zin kunnen we niet meer spreken van dé mens of dé massa, maar van een samenkomen van singulariteiten met noden en wensen, met mogelijkheden en beperkingen. In de huidige evolutie ontdekt hij de volgende tendens: een therapeutische werking van de collectieve bottom-up gedachte in combinatie met de verheerlijking van de zelforganisatie. Die schiet tekort in daadkracht tegenover het systeem dat het achter zich liet, de staat en het kapitaal. Van Toorns conclusie biedt geen tegengewicht, maar verandering: *Neo-liberalism need to be countered by new representations beyond the principle of the free market constitutions of the social. The public sphere, through visions reaching beyond the logic of money (which does not have a principle), need to be addressed again. Several mutations of modernism (the ones of the avant-garde, successful examples of realized moments of utopia (Wallerstein calls this Utopistics (history is full of utopias which where successful and still function: is a durable history too, a non conservative durable past which can be rejuvenated), can bridge the idea of the city and individualization (as intrinsic part of globalisation) and help to develop new representations of the public, the one if a democracy as multitude.*

In dezelfde lijn zoekt Boris Buden naar het alternatief voor het gevelde totalitarisme. Buden vraagt zich af of de 1989-'Wende' wel een revolutie was. Wat gebeurde er echt? Hij analyseerde de gebeurtenissen van 1989 vanuit het Freudiaanse perspectief als een concept van Eros en eenheid, het samenkomen van twee entiteiten maar dan als conservatieve revolutie. In deze is de internationalisering maar een schijnbeweging, ruimte creërend voor privatisering, nationalisering en kapitalisme. Van gelijkheid en balans is geen sprake, enkel van nieuwe conservatieve scheidslijnen die zich reproduceren en waarin de obsessie voor de ander centraal staat. De idee van aansluiting, het catching-up scenario, maakt ons blind voor wat werkelijk aan de hand is. Daarom stelt Buden, er is geen derde, noch een tweede weg, er is enkel één weg. De 'Wende' was geen revolutie van deelnemers, maar een spektakel van en voor de toeschouwers. Denken over, analyse van en realiteitszin ten overstaan van deze realpolitiek is noodzakelijk.

De gevolgen van de privatisering in de Oost-Europese landen

In de nadagen van de Tweede Wereldoorlog rollen de Sovjet tanks de landen van Oost-Europa binnen en leggen er hun ideologie op. Ook die van architectuur en stedenbouw. In een speech uit 1952 draagt Chroesjtsjov een agenda uit waarin het vooruitgangsideaal van industrialisatie, beton, efficiëntie en kostprijs voorop staan, ingaand tegen de Stalinistische ornament-monument ideologie. De politieke controle op elk niveau van het maatschappelijk systeem (het sociaal-realisme als gedictieerd door Moskou) leidde tot een evolutie waarin privatisering geen enkele ruimtelijke rol van betekenis speelde. Geconfronteerd met de evolutie na 1989 stelt Ana-Maria Zahariade vast dat de vrije staat vanuit organisatorisch oogpunt een vacuüm voor het vrije denken creëerde. Voorheen werd de stad, de architectuur en de architect ontworpen naar de idealen van het grote Socialistische gebaar. Nu lijken er geen referentiepunten meer te bestaan. Wolfgang Kil toonde met zijn Shrinking Cities-project aan tot welke ordening en architectuur dit vandaag leidt. Hij pleitte ervoor om de Plattenbau niet te slopen of demoniseren (wat is het alternatief en wat betekent dat in een realiteit waar er simpelweg niet genoeg ruimte bestaat om daar zelf maar een aanzet aan te geven), maar via ontwerp te recyclen en te updaten. Dit beperkte zich niet tot een andere façade, maar om verwijdering als ontwerpinstrument in te zetten, Plattenbau werd zo gedemonteerd tot een aaneenschakeling van stedelijke villa's, liften werden ingebracht, gebouwen bij elkaar gebracht,... Het probleem is dat door deze private initiatieven er geen discussie ontstaat over wat er met deze gebieden moet of kan gebeuren. Zowel de publieke als private sector lijken hun verantwoordelijkheid naar elkaar door te schuiven. Het argument dat we niet genoeg afstand kunnen nemen van de huidige situatie om die op haar falen of merites te beoordelen, illustreerde pijnlijk het defaitisme van deze noodoplossingen. Een verantwoordelijkheid die zowel een sociaal als fysiek probleemstelling inhoudt.

Vera Marin pleitte, aan de hand van Boekarest, voor het herdenken van de advocacy-planning, waarbij onderzoek, autonomie en ontwerp van een bottom-up ideologie visies aanleveren om bouwblok per bouwblok aan te pakken. De invloed van privatisering op deze sociaal achtergestelde gebieden leidt tot een sterke inertie in het gedrag van de bewoners, het gemeenschappelijke is er letterlijk van af. Wat in deze gebieden (70 procent van de woonvoorraad) gebeurt lijkt overgelaten te worden aan de wetten van de markt, combinaties van verval en opkrukkend kapitalisme. Mariana Celac pleitte, ook mbt. Boekarest, er voor om in deze context sloop niet als een optie te zien, het verkennen van de verantwoordelijkheid wel. Deze bemiddelt tussen bevrediging, sentiment, economie, noodzaak, narratief en filter. Zelf sprak ze over triage, het prioriteren, selecteren en rangschikken van de ruimtelijke ordening. De huidige situatie is nog steeds de Socialistische Stad, maar één die losgesneden is van haar ideologische voedingsbodem. Naar vorm, invulling en uitstraling van de bouwblokken worden de voor- en achterkanten veranderd. Aan de hand van vijf voorbeelden toonde ze het huidige territoriale herstedelijkingsproces van Boekarest aan, leidend tot een amalgaam van individualistische uitpattingen. Tot welke vorm van gemeenschap leidt dit? Zijn het directe en onmiddellijke tekenen van ontbinding? Zijn we zo verbaasd over deze gang van zaken dat ieder antwoord of repliek zinloos lijkt? Is dit puur kapitalistische anarchisme een revolutionaire wraak op het socialisme? Valt er in de toekomst hier op te anticiperen? Is het publieke domein in Oost-Europa een fata morgana van monumenten, kerken en shoppingmalls geworden? Bestaat er iets als publiek-privaat in een conditie waar publiek een scheldwoord is? En in deze analyse van ontwerpen in transitie, welke is dan de weg die we bewandelen? Bestaat er iets als een verzadigingsprincipe of ingebouwd mechanisme dat zelfregulerend werkt?

De notie van de publieke ruimte in Europa

De ontmoeting tussen Oost en West richtte zich op twee tendensen, één die als gemeenschappelijk werd geanalyseerd - wat te doen met respectievelijk de Plattenbau en de na-oorlogse uitbreidingswijken - en één die unilateraal werd geanalyseerd, de transformatie van het publieke domein binnen de Oost-Europese steden. István Schneller stelde dat deze twee binnen Boedapest hand in hand gaan, de ene gaat naar beneden, de ander naar boven. De invloed van een meerpartijen stelsel laat ruimte voor privaat initiatief in de publieke ruimte, terwijl coöperatieven uiteenvallen. Op de historische binnenstad komt de druk van de markt te staan, waardoor de stad zich archipelachtig vernieuwt. Tegelijkertijd wordt het publieke domein naar suburbia verbannen. Er is een nieuw (jong) publiek, met nieuwe noden en wensen die zich in shoppingmalls, snackbars en kleurrijke achterbuurten afspelen. Een zelfde, maar dan met verwondering, analyse schetste Samu Szemery voor de Nyugati stationsomgeving in Boedapest. In de strijd om het publieke domein staat daar het collectief geheugen centraal, in een economisch gedreven verandering wordt de representatie van de geschiedenis en natiestaat, of de gewenste, een centraal punt. Door het verdwijnen van de staatsstructuur, voorheen verantwoordelijk voor de representatie van het publieke domein, wordt de publieke ruimte nu gerund en gemanaged door verschillende partijen. Deze descriptieve uiteenzetting duidde er op dat we wel weten wat er gebeurt, maar dat ontwerpers, of critici er niet in slagen betekenisvol en ingrijpend aan deel te nemen. De dwangmatige nivellering van idee, ideologie en ontwerp binnen de Nederlandse context die Agnes Franzen voorstelde, presenteerde wel een theoretisch en strategisch zinvol model, maar faalde in uitwerking. Ze waren slechts afstandelijke middelen tot deelname.

Bohdan Tscherkes verklaarde en illustreerde de oppressieve onmogelijkheid van totalitaire monumenten, en wees paradoxaal op haar kracht en mogelijkheden tot flexibiliteit. Hij presenteerde een historische lezing van de publieke ruimte in Kiev (Oekraïne waarin sloop, opbouw en heropbouw een inherent onderdeel van de hedendaagse stedelijke transformatie en haar ideologie is. Het catching-up scenario met een mix van identiteit, laatkapitalisme, historicisme, nationaliteit en cultuur. Wat hij ooit dacht dat onverwoestbaar was, werd na de val van het communisme (pseudo)historisch weer goedge maakt. Alsof er niets gebeurd was. Zoals het Onafhankelijkheidsplein en de bouw van St. Michael's Kathedraal, beide in Kiev. Ook deze, te letterlijk retro-actieve, strategie voor de publieke binnenstedelijke transformatie stemt tot nadenken. Zowel hoe als waarom het gebeurt. In casu, met kritische-kitsch en architecturale-amnesie. Vanuit kritisch-theoretische hoek analyseerde Pieter Uyttenhove de stedenbouwkundige en architecturale

agenda hoe om te gaan met deze ruimtes in transitie. Hij omschrijft dit concept als volgt: *the 'potentialisation' of reality. In this concept urban planning works on enabling developments. (...) In this case it is not the form that is given priority but the processes, the choices and adaptability. A current example of this is structural planning, and thirty years ago it was 'advocacy planning' or the ideas on which Team X worked. Negotiation and participation, stratification and multiple scales, these are the keywords in an urban planning that is no longer intended to impose, 'shape' or 'discipline'*. De potentialisering gaat gepaard met een concept dat rond bevrediging en geluk draait, maar ook waarin architecturale vorm en ordening een rol spleen, als instigator. Dit illustreerde hij met het Franse vakantieoord La Grande Motte, een project uit de zorgeloze jaren zestig.

'In the first case, there is no problem', stelde Vincent van Rossem. En misschien is het wel zo, er is geen probleem, er liggen enkele uitdagingen voor ontwerpers, politici, sociaal-geografen en economen om kritisch na te denken over en te ontwerpen binnen en met de aangetroffen conditie. Van Rossem had het in zijn uiteenzetting over de tragische grootsheid van sociale woningbouw, waarbij hij Amsterdam als voorbeeld nam. Zijn vraag was hoe je renovatie en vooruitgang in de stad kan verwezenlijken. De huidige tendens om problemen op te lossen door die te vernielen, stemde tot nadenken. Het kwam er op neer dat de stad haar eigen wegen vindt, haar eigen toekomst vormgeeft en die smaak en locatie afhankelijk is. De transformatie van een wijk als de Jordaan was een monade. Het leven van de stad wordt telkens vernield en vernieuwd. Niet dat er niets aan de hand was, maar een morbide feniks-gedachte leek niet veraf. De pijn, weezin, waan van de dag en kortzichtigheid waarmee het stedelijk weefsel en haar potentialiteit wordt geanalyseerd, leek door de geschiedenis weersproken te worden. Wat realistisch ontworpen wordt draait uit op nachtmerries, wat visionair ontworpen wordt streeft zichzelf alras voorbij. De problemen van de stad, zo begreep ik Vincent van Rossem, zijn niet zozeer, maar ook, problemen van morfologische, infrastructurele of organisatorische aard, maar in de eerste plaats van sociale aard. Deze lijkt de spil in de hedendaagse ontwikkeling van de West- en Oost-Europese stad te zijn.

Conclusie

In 1931 schreef Walter Benjamin dat het destructieve karakter jong en opgeruimd is. Want vernietiging maakt jong, omdat het de sporen van onze eigen leefwereld uitwist; het vrolijkt op, omdat elk uit de weg ruimen voor de vernietiger een algehele vereenvoudiging van zijn situatie betekent, ja die tot de wortels blootlegt. De huidige tendensen in Oost- en West-Europa leggen ook onze wortels bloot, maar het lijkt er steeds meer op dat we er niet weten mee om te gaan. We stoppen ze onder de aarde en hopen dat ze afsterven. Maar het lijkt ons ook niet vrolijk te maken. Het onderzoek, ontwerp en reflectie over wat we gemoedelijk als tussenfase omschrijven is een catching-up ambitie, één die de sporen van het collectivisme gaarne uitwist en vervangt door archipelago's, shrink-concepten en laatkapitalistische ideologieën. In West- en Oost-Europa is er een collectief verlangen naar de manifestatie van het individuele verlangen, maar dan zonder coherent beeld. Niet dat dat hoeft, maar de huidige versplintering, leidt tot ontevredenheid, recapitulatie van historiserende en nationalistische fenomenen. Weerstand is niet zinloos, noch onmogelijk. Maar zonder alternatief, of beter nog algehele verandering, is ze dat wel. Het is een uitdaging voor en probleem van kritische intellectuelen, ontwerpers en politici om in deze situatie op zoek te gaan naar overkoepelende bevindingen en analyses en mede daarmee de toekomst van de stad, haar architectuur en mensen voor ogen te stellen. Het destructieve karakter maakt misschien vrolijk, zoals dat gebeurde in 1989, maar heeft de kenmerken van een efemere tijdelijkheid. Ook in architectuur en stedenbouw.

Bert de Muynck